

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ НЕТОЛЕРАНТНОСТІ
ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Політичний процес у демократичному цивілізованому суспільстві завжди супроводжується конкурентною боротьбою, яка особливою гостротою набуває під час виборчих кампаній або за умов кризи. Останніми роками в Україні глибока криза вразила систему влади та управління, спричинила розкол політичного класу, що суттєво гальмує подальше реформування усіх сфер суспільного життя, загрожує цілісності країни. Ворожнеча та нетерпимість в політичному дискурсі, в діях провідних політичних акторів набули статусу самостійної проблеми вітчизняного політичного процесу, і, як свідчать події останнього часу, невирішеність її відтворює настрої недовіри, підозри, зрадництва, звужуючи тим самим можливості для політичного маневрування, ділової співпраці та досягнення неминучих компромісів при ухваленні рішень загальнодержавної ваги. З огляду на це, вивчення витоків нетолерантності в політиці, у тому числі, й тих, що пов'язані із функціонуванням соціально-психологічних механізмів міжгрупової взаємодії, набуває першочергової теоретико-пізнавальної та практичної актуальності.

Слід зазначити, що дослідження даної проблематики проводиться із наростаючою інтенсивністю, починаючи з кінця XIX століття, фахівцями, що спеціалізуються у галузях загальної та соціальної психології, політичної науки, соціології, етики, педагогіки, конфліктології. В працях таких відомих вчених, як Г. Тард, Г. ле Бон, Б.Д. Паригін, П.Н. Шихірев, І. Блумер, С. Московічі, Г.М. Андреева, С. Аш, В.С. Агеев, О.Л. Журавльов, В. Одайник та інших наголошується на тому, що будь-які міжгрупові взаємодії поведінки та реакції індивіда у складі групи зазнають на собі вплив соціально-психологічних чинників, який не завжди усвідомлюється, але який орієнтує вектор ціннісного сприйняття, практичних дій та вчинків у бік прийнятої індивідом колективної ідентичності,

У зв'язку із подібним впливом в індивіда формується і реалізується толерантне/ нетолерантне ставлення до об'єктів соціального оточення. В ньому втілюється ціннісне відношення як регулятор поведінки, форм та способів соціальної взаємодії. Тому й аналіз причин політичної нетолерантності в контексті соціально-психологічного підходу слід

здійснювати, виходячи саме з того, що “негативну” поведінку породжує не сама особистість чи середовище, а їх взаємодія [1, с. 76].

Відомо, що однією із атрибутивних ознак політики є ціннісне відношення, в якому толерантність / нетолерантність виступає і як його передумова і як цілком логічний результат. Дослідники виділяють різноманітні соціально-психологічні механізми впливу, зазначаючи при цьому, що самий “вплив може розглядатися як окремий акт, а може – як ланцюг актів, що включає в себе цілий ряд операцій, дій, вчинків, більше чи менше пов’язаних між собою певним змістом, поєднаних одним простором і часом” [2, с. 52]. Вплив може бути сильним і слабким, глибоким і поверховим, прямим і непрямим, постійним і випадковим, конструктивним і деструктивним тощо. Непросто зафіксувати початок і завершення впливу, адже континуум політичного буття перед окремим індивідом постає як своєрідна безмежна тотальність, в якій зв’язується воедино і переживається як актуальна реальність минуле, сьогодення і майбутнє, своє і чуже.

Не треба забувати, що і політична соціалізація, і сама політична діяльність Індивіда розгортаються, головним чином, за прийнятими на даний час в групі, спільноті, суспільстві стандартами та моделями, а не за індивідуальними взірцями. Соціальність Homo politicus маніфестує себе як єдність елементів унікального, одиничного світогляду і досвіду та елементів масово-типового, групового, що домінують в ній.

Оскільки політика виступає сферою і, водночас, засобом реалізації відносин панування та домінування в соціально неоднорідному суспільстві, то її суплені прояви, певним чином, торкаються соціальних, психологічних, ментальних та інших аспектів міжгрупової взаємодії, відбиваються у відмінностях колективної рефлексії та поведінки учасників політичного життя. Тут виникають і функціонують соціально-психологічні явища і процеси (наприклад, стереотипізації чи категоризації), які, самі по собі, не є і не можуть бути джерелом політичної нетолерантності. Проте вони виступають або як катализатори, що сприяють інтенсифікації впливу, або навпаки, стримують, обмежують такий вплив.

Як свідчить досвід, соціально-психологічні механізми, частіше за все, викривлюють процес відображення політичної сфери в масовій свідомості. Найбільш виразно ця закономірність проявляється у випадках, коли індивід перебуває у складі натовпу, коли він у своїх взаєминах з іншими, в першу чергу, репрезентує себе як представника певної спільноти, групи. Цей добре відомий факт пов’язаний із особливостями ідентифікації, що виникає у ході соціальної взаємодії з Іншими.

Ідентичність процесуальна і виступає як варіативний соціальний конструкт здатний творити реальність. При цьому це “не точне відображення реальності, а лише один із можливих варіантів” [3, с. 7]. Через механізми категоризації соціальне оточення поділяється на Своїх і Чужих, і вже за даним критерієм усвідомлюються та оцінюються інтереси, визначається місце в соціальному просторі. Категоризація спричиняє і водночас передбачає феномени інгрупового фаворитизму із апріорі компліментарним ставленням до Своїх, а також стереотипізації із, як правило, негативним образом Чужих, дискримінації, ксенофобії тощо.

Концепт колективної ідентичності містить множину складових (Свої, Чужі, Ворог, Герой, Захисник...), різні типи (реальні-уявні, конкретні-абстрактні). Головними характеристиками Чужих виступають відхилення від норм і загальноприйнятих цінностей, їхня нелегітимність і негуманність. Можна погодитись з думкою Н. Курнаєвої, яка вказує на важливу регулятивну роль колективної ідентичності – створення образу ворога (Чужі) і жертви (Свої) [3, с. 15], і через таке протиставлення – зміцнення інгрупової згуртованості.

Поділ на Своїх і Чужих укорінений в біологічній природі людини і відбиває інстинктивне, тваринне бажання захистити свою, освоєну територію, споріднену групу від конкурентів – Чужих, у котрих з давніх-давен вбачали джерело постійної загрози, “потенційного порушення спокою, досягнутого статусу. Це настрої оборони” [4, с. 92]. М.Ф. Юрій відмічає наявність кількох базових рівнів опозиції Свої-Чужі, починаючи вже з киеворуської доби, де ознакою, за допомогою якої здійснювалося розрізнення, була віра, і тому не випадково, що Статус Ярослава в законодавчому порядку забороняв близьке спілкування з іновірцями, навіть спільне харчування з ними. При цьому особлива ворожість спрямовувалась не у бік мусульман чи іудеїв. “Набагато більшу неприязнь, як не дивно, викликали католики” [5, с. 628]. Зазначена антикатолицька установка закріплювалась у масовій свідомості протягом століть залежності і тиску з боку польської експансії і на сьогодні виступає одним із соціально-психологічних бар’єрів на українському шляху до Європи та євроатлантичних структур.

Чужою може сприйматись фактично будь-яка соціальна, статусна або навіть статево-вікова група: молоді люди у певному смислі завжди є “чужими” для літніх (одвічна проблема “батьків і дітей”), роботодавці – “чужі” для найманих працівників і т. д. Напевно, заслугове на підтримку висновок дослідників, що цивілізаційний розвиток лише трохи замаскував культурним нашаруванням цю фундаментальну примордальну дихотомію “Ми” – “Вони” [6, с. 134].

Повторюючись безліч разів, відтворюючись у нових і нових поколіннях, ця психологічна демаркація оточення на Своїх і Чужих з часом закріпилась на генетичному рівні. Тому в сучасній людині неусвідомлюване дистанціювання до Чужих формується змалку, функціонуючи інстинктивно-афективно, і у подальшому мотивує лінію поведінки та вибір людини. Отже, початок людини і в онтогенезі, і у філогенезі передбачає вихід за межі власного “Я” і елементарний поділ усіх інших на Своїх і Чужих.

Якщо для забезпечення біологічної життєдіяльності така диференціація цілком достатня, то, щоб підтримувати ефективну суспільну життєдіяльність, подібний механізм виявляється недостатнім. Ось чому має існувати деякий універсальний чинник, який би забезпечив підвалини усіх різноманітних видів людської взаємодії. Ним стала здатність індивідів розуміти і реагувати на переживання та дії інших людей, рефлексія на оточення і своє життя, що відбулося у минулому, коли здійснилося відокремлення у психічному відображенні відносин суб'єкта від об'єкта цих відносин. Тобто, з ускладненням суспільної практики і мови, з розвитком абстрактного мислення, із збагаченням пізнавальних можливостей людини змінилася організація сприймання нею об'єктивної дійсності. Тим самим, був закладений фундамент становлення людини як соціальної істоти, що репрезентує у собі і в своїх стосунках з іншими соціально-групові властивості, соціально-рольові ознаки та зразки.

Усе це призвело до низки важливих наслідків, на які вказує в своїй останній монографії І.Р. Сушков. Дослідник підкреслює, що знання про об'єкти реальності набули властивостей об'єктивності та інваріантності, узагальненості і системності, а сама людина перетворилася на істоту, яка вже не автоматично спрямовується інстинктами та безпосередньою необхідністю відповідати на виклики середовища, а виявляється здатною до самодетермінації у зв'язку із станом свого внутрішнього світу. Таким чином, психологічні відносини для людини перетворилися на таку ж реальність, як і речі та явища зовнішнього світу. Ці відносини стали об'єктом фокусованого відображення індивідуальною психікою, а їх переживання “призводило до того, що вони починали відігравати роль психологічних меж, що поділяють увесь оточуючий людину світ на почуття “Ми” – “Не – ми” [7, с. 94]. В середині людських сукупностей спостерігається відчуття взаємної солідарності і збільшується дистанція від усіх інших. За таких умов людина відчуває не тільки індивідуальні, але й групові потреби.

На відміну від рівня Свої – Чужі, ідентифікація Ми – Вони передбачає не тільки наочні, чуттєво-опредметнені індикатори, але й такі,

що є умоглядними, абстрактними. Як вірно підмітив Р. Арон, ототожуючи себе зі спільнотою, до якої належать люди, які виявляють готовність відповідати агресією та насильством на загрозу її інтересам. При цьому “ворожість якої-небудь групи у відношенні до чужоземців та до суперників часто буває сильнішою, аніж ворожість у відношенні до іншого індивіда” [8, с. 324]. На думку К. Шмітта, взагалі політику слід розглядати крізь призму категорій “Друг – Ворог”, оскільки соціальні відносини в ній ущільнюються і перетворюються під дією надзвичайно інтенсивних суспільних суперечностей. Саме дихотомія “Друг – Ворог” виступає головною ознакою, що констатує політичні відносини і становить сенс існування політичного як самостійної сутності. Політичні категорії є самодостатніми і не залежать від моральних, економічних та інших категорій. Підсумовуючи аналіз поглядів свого західного колеги, сучасний український дослідник О.Р. Ти-таренко наголошує, що політичний ворог не обов’язково є поганим з моральної точки зору або потворним з естетичної. “Все питання полягає в тому, що він – інший, чужий” [9, с. 31].

Політичні сили, як свідчать події, активно і свідомо звертаються у своїй практиці до феномена “Ми” як надійного засобу консолідації і мобілізації своїх прихильників, зміцнення їхньої впевненості у справедливості, значущості запропонованих ідей, програм, стратегічних цілей, світоглядних принципів, у здатності бути самодостатньою, успішною спільнотою. Водночас політичні актори не забувають про застосування феномена “Вони”, під чим розуміються не просто інші, чужі, а такі, хто не з Нами, а, значить, проти Нас. “Ми” кращі за “Них”. “Ми” – носії Істини, Правди, Добра, Ідеала. “Вони” є протилежністю щодо “Нас”, і тому логічно випливає, що “Вони” апіорі проти Істини, Правди, Добра, Ідеала.

Так, виступаючи 18 вересня 2004 року на Європейській площі Києва В.А. Ющенко (на той час кандидат у Президенти), вжив “Ми” – 32 рази, “Наші” – 16, “Нас” – 14. Предикатами “Ми” є “мільйони”, “зміни”, “нова чесна влада”, “право”, “щедра”, “український” тощо. На відміну від цього “Вони” – це “влада”, “бандити”, “беззаконня”, “розбрат”, “цинізм”, “залякувати”, “заплямувати” тощо [10, с. 3].

Розмежування на “Ми” і “Вони” йде також шляхом створення відповідної партійної символіки, підбору певного кольору, специфічних характерологічних особливостей його спілкування із виборцями, формами подачі матеріалів у засобах масової інформації, своєрідністю естетики масових пропагандистських та розважальних заходів і культурно-мистецького супроводу.

Вплив соціально-психологічних механізмів на індивіда не завжди є відчутним, помітним для нього самого і справа тут не в тому, що “більшість людей не послуговується власним мозком активно й осмислено” [11, с. 7]. Загально відомо, що ідентифікуючи себе з групою, спільнотою, людина почувається більш впевненою, захищеною, вона перекладає головний тягар відповідальності за вибір на групу і водночас знижується рівень раціональності, критичності щодо власних думок та дій. Крім того, референтна група надає можливості для виходу психічної енергії несвідомого, що зазвичай стримується індивідом, накопичуючись в ньому у вигляді внутрішньої готовності до деструктивної активності. Емоційні переживання мотивують до активних дій стосовно конкретних “Вони”, від котрих нібито йде небезпека, загроза. До захисту групових інтересів у цій ситуації, в першу чергу, долучаються молоді та неврівноважені люди, маргінальні та асоціальні елементи, а також групи, що опинилися у стані депресії.

Можна зафіксувати підтверджену значним емпіричним матеріалом закономірність: чим виразніше постулюються принципи належності до “Ми” і обґрунтовується їхня виправданість, необхідність, моральна зверхність щодо “Вони”, тим більш радикальними, неопустивними, нетерпимими до будь-чого, що пов’язано з “Не-ми” стають як самі політики, так й їхні послідовники. Тоталітарні режими ХХ століття, часто-густо не маючи перед собою реальних опонентів у якості “Вони”, штучно створювали уявних у якості ворогів як зовнішніх, так і внутрішніх (останнім приписувались підступні потаємні зв’язки із зовнішніми). Це радикалізувало масово-психологічні настрої з вимогами нових і нових жертв із лав уявних “Вони” в ім’я перемоги “Ми”.

Протистояння між “Ми” і “Вони” впливає із змісту та цілей політики як суб’єктної цілепокладаючої свідомої активності творчо-перетворювального характеру у зв’язку із відносинами влади заради певних групових інтересів. Відмінність між тоталітарними і демократичними політичними режимами, на нашу думку, полягає в тому, що у першому випадку “Ми” набувають рис харизматичної обраності, належність до “Нас” майже сакралізується, за членами спільноти закріплюється абсолютна монополія на істину. Добро, Благо і т. д., єдиним виразником котрих проголошується виключно один лідер.

У демократичному варіанті “Ми” не так щільно прив’язується до вищих цінностей, тут залишається місце для дискусій, для індивідуальних інтерпретацій, а за “Ними” визнається (хоча б формально) право на власну точку зору, бодай хибну.

Одним із помітних конфліктогенних чинників соціально-психо-логічних відношень є стереотипи – спрощені, схематичні, емоційно забарвлені образи, які прискорюють сприймання складних соціальних об'єктів індивідами і захищають їхні цінності та уподобання. Стереотипізація впливає із самої суспільної природи взаємодій між людьми як носіями відмінних рис, намірів, можливостей, ресурсів у зв'язку з їхньою соціальною належністю. Завдяки стереотипам, опираючись на них, індивіди здійснюють ціннісну організацію розмаїття об'єктів суспільного середовища, упорядковують його таким чином, що формується своєрідна матриця усталених символів, значень, орієнтирів, які передаються наступним поколінням – носіям даної культури.

Стереотипна думка або дія розгортається за вимогами та правилами логіки носія стереотипів і тому вони дуже часто суб'єктивно сприймаються як обґрунтовані, беззаперечні, хоча ззовні усе виглядає достатньо сумнівним, навіть хибним. Пояснюється це тим, що логіка розсудкової діяльності є відносною. Це означає, що логічне для однієї групи не є таким для іншої.

Сама ця внутрішня суб'єктивна логіка, у координатах якої здійснюється стереотипне мислення, робить його резистентним до аргументів та критики з боку опонентів, до нової інформації та начебто очевидних для інших фактів. Стійкість стереотипних переконань також посилюється тим, що стереотипні образи містять не лише хибні, викривлені складові. В них проглядаються і деякі достовірні елементи. Саме вони виступають тим ядром, навколо якого розростаючись, формуються напластування емоційних соціально-психологічних складових із, як правило, негативним змістом.

Цілком справедливими є окремі негативні елементи стереотипного образу НАТО чи СОТ, що широко застосовується в антизахідних виступах лівими політичними силами, адже вони відповідають дійсності, особливо, якщо сфокусувати зацікавлену увагу на минулому даних організацій. Проте ці елементи навмисно доповнюються суто суб'єктивними, іноді безпідставними судженнями та оцінками і вже у такому вигляді стереотипи стають ефективним інструментом політичного впливу на людей, джерелом нетолерантних настроїв у суспільстві. Наприклад, у резолюції XIX з'їзду ПСПУ про НАТО йдеться як про “агресивний блок”; він “безкарно розв'язує війни”; де НАТО, там “втрата суверенітету, кров, диктатура, руїна”; діяльність НАТО “поза нормами міжнародного права” [12, с. 3]. В стереотипний образ Світової організації торгівлі прогресивні соціалісти вкладають такі характеристики: “участь іноземного капіталу в приватизації землі”,

“насичення країн генетично модифікованими організмами”, які “спричиняють імпотенцію у чоловіків та безпліддя у жінок” [13, с. 6].

Прийнято вважати, що живучість стереотипів пов’язана з тим, що вони виступають засобом формування і підтримування групової ідентичності і таке пояснення видається справедливим, але неповним. На це свого часу звернув увагу Е. Фромм: “індивід живе у суспільстві, котре постачає йому готові моделі мислення і поведінки; ці стереотипи створюють у людини ілюзію сенсу життя” [14, с. 355]. Додамо також, що засвоєні політичні стереотипи створюють ілюзію компетентності, поінформованості, відчуття у пересічного громадянина причетності до справ у державі.

Іншими конфліктогенними чинниками виступають чутки, натяки, наклепи, які продукуються не лише “жовтою пресою”, але й політиками, політтехнологами з метою змінити рейтинг популярності. Будучи оприлюдненими відомими політичними діячами, зазначені феномени збуджують громадську думку, вносять елементи тривоги, невизначеності і тому на рівні масової свідомості не лише швидко тиражуються, але й також піддаються викривленню, перебільшенню. Між прибічниками різних підходів посилюється відчуження і зростає недовіра. Можна навести багато прикладів гучних звинувачень у корупції, розкраданні державного майна, зроблених Ю.В. Тимошенко. Так, вона заявила: “Якщо поррахувати, що Янукович разом зі своєю командою був при владі 16 місяців, то вони крали 60 доларів щосекунди” [15, с. 12]. Згадане звинувачення набуло широкого розголосу в засобах масової інформації, але парадоксальним є наступне: ніхто із судовим позовом щодо захисту ділової репутації та моральної гідності не звертався, так само як і сама Юлія Тимошенко до цієї теми більше не поверталась. Причина, на наш погляд, полягає не в тому, що неможливо встановити істину, а в тому, що всі розуміють призначення, а тому й справжню ціну подібних звинувачень – бути черговим засобом психологічного тиску на опонентів. І до того ж, протилежна сторона сама не цурається іноді подібних маніпулятивних дій. Натомість не можна не бачити, що плітки, чутки, наклепи спричиняють дифузії в системі відносин “правда – брехня”, сприяють інфляції слова, загострюють нетолерантність.

Отже, опираючись на емпірично спостережуваний матеріал, можна констатувати, що інтенсивний обмін соціально-психологічними відношеннями провідних учасників політичного процесу, останніми роками в Україні призвів до надмірної психологізації його загалом. Через надмірну психологізацію політичні актори втрачають той мінімум взаємної довіри, без якого неможлива нормальна співпраця в

державних інституціях, наприклад, у Верховній Раді. Пригадаємо у зв'язку з цим, що Президент Ющенко в телеінтерв'ю прямо заявив, що головною проблемою є недовіра до чинного уряду і особисто до Прем'єра. Симптомами цього є нестійкість, внутрішня слабкість утворюваних коаліцій, союзів, блоків політичних сил; регулярне реформатування складу фракцій більшості у Верховній Раді (починаючи з 2004 року); блокування її роботи депутатами, які належать до парламентської більшості; апеляція вищих посадовців до широкого загалу (як до третейського судді); взаємні звинувачення, в тому числі, під час закордонних візитів, інтерв'ю іноземним журналістам; публічне оцінювання судової гілки влади і втручання в її діяльність.

Усе зазначене, на наш погляд, має доволі серйозні негативні наслідки. Серед них можна виділити такі. Якщо політика є мистецтвом можливого, то їй іманентно властиві вчинки, компроміси, виконання взятих на себе зобов'язань, відповідальність за слова і справи. Брак зазначених властивостей та принципів дій у суб'єктів політичного процесу робить його неефективним, позбавляє необхідної цілеспрямованості, послідовності, передбачуваності, внутрішньої логіки "гри за правилами". Яскравим підтвердженням цього є гальмування законотворючої діяльності українського парламенту, особливо 2008 року.

Політичні актори демонструють часто-густо примат емоційно-іраціонального, навіть невротичного над розсудково-раціональним в своїх діях. Як відомо, "у боротьбі розуму з пристрастями завжди перемагають пристрасті" [16, с. 404] і це призводить до зниження загальної здатності політикуму об'єктивно, самокритично, раціонально аналізувати ситуацію. Так, наприклад, ані чинний уряд, ані Секретаріат Президента, ані опозиційний уряд В. Януковича не змогли своєчасно передбачити масштаб і наслідки глобальної економічної кризи для України, що дало підстави для критики їхніх дій. Як нагадав Володимир Литвин, "ще недавно Президент стверджував, що Україна переживає економічний ренесанс, а Прем'єр-міністр наполягала на тому, що світова криза оминула державу стороною", тому "українська влада зраділа, коли настала світова фінансова криза, адже на неї можна списати усі свої прорахунки". І, як висновок, "українська влада неадекватна" [17, с. 9].

Психологізація політичного процесу призвела до значного послаблення принципів здорового прагматизму в діях державної бюрократії, багато з найвищих представників якої все більше стають схожими на проповідників, ідеологів, моральних критиків і т. п. У той же час, численні спроби з боку влади сформувати щось на кшталт компендіуму державної ідеології, державної історії, державної релігії, державної ду-

ховності й культури, на нашу думку, лише посилюють настрої політичної нетолерантності і є, принаймні, передчасними, хоча б з огляду на наявність мільйонів живих носіїв із зовсім іншими, вже сформованими усім життям, успішними світоглядними позиціями, типами ментальності, соціокультурними уподобаннями.

Таким чином, розгляд деяких соціально-психологічних витоків політичної нетолерантності, дозволяє зробити такий загальний висновок: якщо під толерантністю (разом із Р. Ароном) розуміти солідарність опонентів у найвищих цілях та життєво важливих інтересах, то провідні суб'єкти політичного процесу через тривалий надмірний обмін соціально-психологічними відношеннями (преференції щодо "Ми" і репресії щодо "Вони", образи, відчуття помсти, недовіри, фобії тощо) виявляються психологічно неготовими до результативної співпраці в ім'я загального блага. Надмірна психологізація політичного процесу регулярно надсилає живі імпульси соціально-груповим, колективним ідентичностям, що історично склалися на регіональному рівні і відмінність між котрими за таких умов посилюється. На нашу думку, в досягненні толерантності політичного процесу необхідно виходити з максими, що визнається навіть незаангажованими російськими вченими як та, що має фундаментальне значення для українського політикуму: "абсолютна більшість громадян України прагнуть зберегти її як суверенну і незалежну державу" [18, с. 163-164]. Але сподіватися виключно на добру волю суб'єктів політичного процесу навряд чи варто. Потрібні такі конституційні зміни, адміністративні реформи, які б на рівні утворення та функціонування органів державної влади та управління, особливо вищої ланки, не створювали сприятливі умови для експлуатації та зловживання соціально-психологічними відносинами.

Література

1. Орбан-Лембрік Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемного соціуму // Психологія і суспільство. – 2004. – № 1. – С. 71-82.
2. Татенко В. Соціально-психологічні механізми впливу: від аналізу до синтезу/ 7 Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., 2003. – С. 52-60.
3. Курнаева Н.А. Свои и Чужие в коллективной идентичности: социально-философский анализ: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук: спец. "Социальная философия" / Н.А. Курнаева. – Иваново, 2006. – 23 с.
4. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М.: Наука, 1979. – 232 с.
5. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
6. Сикевич З.В., Крокинская О.К., Поссель Ю.А. Социальное бессознательное. – СПб.: Питер, 2005. – 267 с.
7. Сушков И.Р. Психологические отношения человека в социальной системе. – М.: Изд-во "Институт

психологии РАН”, 2008. – 412 с. **8.** Арон Р. Мир і війна між націями: Пер з фр. – К.: МП “Юніверс”, 2000. – 688 с. **9.** Титаренко О.Р. Публічна політика та демократія; сучасний вимір (політико-філософський аналіз) // Трибуна. – 2008. – № 3-4. – С. 30-32. **10.** Відповідь владі. Промова Віктора Ющенка у Києві на Європейській площі 8 вересня // Всеукраїнський еженедельник Правда України. – 2004. – Септєбрь. – Спецвыпуск – С. 3. **11.** Добровольский И.Л. Новейшие психотехнологии влияния на людей. – М.: “КСП +”, 2002. – 240 с. **12.** Распустить военно-политический блок НАТО – защитить демократок, право человечества на мир и процветание // Народная оппозиция. – 2007. – № 7(35). **13.** ВТО Всемирная торговая организация // Народная оппозиция. 2007. – № 8(36). **14.** Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: ООО “Издательство АСТ – ЛТД”, 1998. – 672 с. **15.** Корреспондент. – 2008. – Яв24 (ЗІЗ), 28 июня. **16.** Московичи С. Наука о массах // Психология масс Хрестоматия (Ред.-сост. Д.Я. Райгородский) – Самара: Изд. Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – 592 с. **17.** Владимир Литвин: “Украина – единственная страна в мире, празднующая свои поражения” // Аргументы и факты в Украине. – 2008. – № 45. **18.** Медведев Р. Расколота Украина. – М.: Институт экономических стратегий, Международная академия исследований будущего, 2007. – 176 с.